

De relatie tussen aantal en type sleutelinformanten en de volledigheid van informatie

N.Y. Kuiper en H. van Goor*

1. Inleiding

Het raadplegen van sleutelinformanten is van oudsher kenmerkend voor antropologische en sociologische veldstudies van lokale gemeenschappen en van individuele organisaties. In de laatste decennia is er echter een ontwikkeling te bespeuren waarin informanten in toenemende mate worden gebruikt in *vergelijkend* onderzoek, waarin een groot aantal gemeenschappen of organisaties wordt bestudeerd. In feite komt deze ontwikkeling erop neer dat sleutelinformanten geïncorporeerd worden in onderzoeken die naar hun ontwerp in de 'survey research'-traditie thuishoren. In plaats van *individuen* zijn nu echter *organisaties of gemeenschappen* eenheid van analyse. Per onderzoekseenheid worden een of meer personen ondervraagd over kenmerken van de organisatie als geheel of over bepaalde gebeurtenissen in de organisatie, bij voorbeeld over besluitvormingsprocessen.

Eén van de vragen die naar aanleiding van deze ontwikkelingen in de onderzoekspraktijk rijzen, heeft betrekking op de *keuze van informanten*, zowel naar aantal als type. In hoeverre is de keuze van informanten van invloed op de validiteit en de betrouwbaarheid van de verkregen gegevens? Kan men volstaan met één informant per onderzochte organisatie of dient men er meer te ondervragen? En welke informant of welke combinatie van informanten kan men het beste kiezen, of maakt dat geen verschil? In hoeverre zijn informanten, met andere woorden, onderling inwisselbaar?

Over deze vragen is betrekkelijk weinig bekend. Aan de ene kant blijkt uit een aantal studies dat voor het verkrijgen van betrouwbare en stabiele gegevens over de onderzochte organisaties vaak kan worden volstaan met een beperkt aantal informanten (Campbell 1954/55; Booth en Adrian 1961; Seidler 1974; Romney e.a. 1986; Freeman e.a. 1987).¹ Het minimale aantal informanten dat men nodig

* Het onderzoek waarover hier wordt gerapporteerd, is mede mogelijk geworden dank zij financiële steun van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Gaarne danken wij mevr. M.M.C. Bijlholt en J.E. Ellemers voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

acht, is afhankelijk van factoren als omvang van de organisatie, competentie van de informanten en hoeveelheid informatie die men wenst te verkrijgen (Seidler 1974; Romney e.a. 1986). Aan de andere kant blijkt uit studies waarin naar de mate van overeenstemming tussen informanten is gekeken, echter dat informanten onderling soms sterk verschillen in de informatie die zij verschaffen, vooral over ingewikkelde of gevoelige onderwerpen. Dit geldt bij voorbeeld in onderzoek naar huwelijk en gezin voor de antwoorden van mannen en vrouwen (Ballweg 1969; White en Brinkerhoff 1978; Bokemeier en Monroe 1983). Maar ook uit studies over andere onderwerpen blijkt dat de overeenstemming in antwoorden sterk kan variëren (Phillips 1981; John en Reve 1982).

Voorts is vastgesteld dat factoren als sociale positie, aard en intensiteit van deelname aan groepsactiviteiten en contextuele kenmerken, zoals de omvang van de onderzochte groepering, van invloed zijn op het antwoordgedrag van informanten, waardoor zij niet alleen verschillende maar soms ook aanvullende informatie verschaffen (Houston en Sudman 1975; Freeman e.a. 1987; Kuiper en Van Goor 1990).

Enerzijds kunnen we dus constateren dat in de meeste gevallen waarschijnlijk wel met een betrekkelijk klein aantal informanten kan worden volstaan. Hierbij dient overigens te worden aangetekend dat het benodigde aantal informanten in de aangehaalde studies duidelijk fluctueert (zie noot 1) en dat men, uitgezonderd Seidler (1974) en Romney e.a. (1986), niet systematisch heeft onderzocht welk minimumaantal informanten nu precies vereist is. Anderzijds is ook duidelijk dat informanten sterk kunnen verschillen naar aard en omvang van de verstrekte informatie en dat zij soms aanvullende informatie verschaffen. Niet duidelijk is in hoeverre de samenstelling van de informanten een rol speelt: welke combinatie levert betere resultaten op, of maakt de keuze van informanten geen verschil?

Een belangrijke beperking van nagenoeg alle besproken studies is dat alleen is gekeken naar betrouwbaarheid en stabiliteit van de verkregen gegevens. Informatie over de vraag in hoeverre aantal en type informanten van invloed zijn op de juistheid en volledigheid (validiteit) van de verstrekte informatie is daarentegen zeer schaars (zie over de achtergronden van deze problematiek nader Van Goor en Kuiper 1989: 118-120). In dit artikel staat deze vraag nu juist wel centraal. Wij gaan na in hoeverre de keuze van informanten, naar aantal en type, gevolgen heeft voor de *volledigheid* van de verkregen informatie. Meer specifiek stellen wij ons de vraag in hoeverre het aantal gemeentelijke topfunctionarissen dat als informant optreedt en hun samenstelling (naar functie) van invloed zijn op de volledigheid van opsporing van beleidsprocessen die zich in de gemeenten hebben afgespeeld.

2. Het onderzoek: gegevens en vraagstelling

Onderzoeksgegevens. Het materiaal dat hier gebruikt wordt, is ontleend aan een onderzoek naar gemeentelijke macht en beleid, uitgevoerd in 44 middelgrote Nederlandse gemeenten. In dat onderzoek zijn beleidsprocessen geanalyseerd waarin de totstandkoming of uitbreiding van voorzieningen wordt nagestreefd op een drietal beleidsterreinen, te weten industrieterreinen, zwembaden en bejaardenhuisvesting (zie hierover nader Deliëns en Van Goor 1984; Van Goor 1988).

Voor het *opsporen* van *alle* beleidsprocessen op de drie beleidsterreinen zijn twee, deels overlappende veldwerkstrategieën toegepast, die elk de nadruk leggen op een ander aspect van beleidsprocessen (zie hierover uitvoeriger Deliëns en Van Goor 1984: 392-394). Enerzijds kan men beleid opvatten als een geheel van op elkaar betrokken *handelingen* en *activiteiten*, anderzijds kan men ook de nadruk leggen op de *opvattingen*, *voornemens* en *intenties* die aan het beleid ten grondslag liggen.

Beide aspecten zijn door ons onderzocht. Zo is in de eerste plaats getracht alle beleidsprocessen (als handelings- en activiteitencomplexen) vanaf het eerste begin op te sporen. Hiertoe is gebruik gemaakt van een aantal materiaalverzamelings technieken in combinatie (zoals documentenstudie, interviews, open gesprekken en enige observatie), waardoor de materiaalverzameling minder gevoelig is voor de beperkingen van de afzonderlijke waarnemingstechnieken (vergelijk Webb e.a. 1966). Aldus is beter gewaarborgd dat *alle* voor het onderzoek relevante beleidsprocessen ook daadwerkelijk worden opgespoord.

In de tweede plaats zijn – onafhankelijk van het voorgaande – de probleempercepties en beleidswensen van de gemeentelijke topfunctionarissen, burgemeesters, wethouders en hoofdamttenaren, vastgesteld. Per gemeente varieert het aantal geïnterviewde functionarissen van vier tot acht.² Om beleidsprocessen op te sporen is hun gevraagd naar hun beleidswensen in het recente verleden³ op een of meer van de drie bestudeerde beleidsterreinen en naar de beleidsinitiatieven die hieruit vervolgens zijn voortgevloeid.⁴ Deze benadering is niet willekeurig gekozen, maar sluit aan op een onderzoekstraditie waarin de aandacht gericht is op de probleemoplossende activiteiten van individuen, groepen of organisaties (Simon 1957; March en Simon 1958).

Een belangrijk voordeel van de tweede strategie (het opsporen van beleidsprocessen door te beginnen bij de problemen en beleidswensen van de gemeentelijke topfunctionarissen) is dat deze veel minder tijdrovend en kostbaar is dan de eerste. Zouden op het punt van de volledigheid van opsporing van beleidsprocessen op deze wijze dezelfde resultaten zijn te behalen als met de eerste strategie, dan zou het interviewen van sleutelinformanten op praktische gronden verre de voorkeur verdienen.

Door nu de beleidsprocessen die *in de interviews* met de gemeentelijke top-

functionarissen *als wens* zijn *genoemd* te vergelijken met *alle beleidsprocessen* die met behulp van alle dataverzamelingstechnieken in combinatie zijn opgespoord, kan de mate van volledigheid van de tweede strategie (het interviewen van sleutelinformanten) worden vastgesteld. De beleidsprocessen die in totaal zijn opgespoord, worden door ons dus als *maatstaf* gehanteerd om de volledigheid van opsporing door middel van het interviewen van sleutelinformanten vast te stellen.

Aantal informanten. Het is aannemelijk dat, naarmate meer gemeentelijke topfunctionarissen naar hun beleidswensen uit het recente verleden worden gevraagd, een groter deel van de beleidsprocessen die zich in die periode hebben afgespeeld wordt opgespoord.⁵ Een interessante vraag hierbij is of op een gegeven moment ook een 'verzadigingspunt' wordt bereikt, dat wil zeggen dat een verdere toename van het aantal sleutelinformanten geen extra informatie meer oplevert. En bij welk aantal wordt dit verzadigingspunt bereikt? Kan met een klein aantal informanten worden volstaan, of dient een betrekkelijk groot aantal informanten te worden geraadpleegd? Een aanvullende vraag is in hoeverre uiteindelijk ook *alle* beleidsprocessen worden opgespoord. In het bijzonder is het van belang te weten of de totale informatie, die is verkregen bij een (eventueel) verzadigingspunt, ook volledig is, dat wil zeggen alle beleidsprocessen omvat.

De analyse wordt voor de drie beleidssectoren afzonderlijk uitgevoerd, aangezien het percentage beleidsprocessen dat per sector door de informanten in totaal wordt genoemd sterk uiteenloopt.⁶ De toetsingen zijn steeds op twee verschillende manieren uitgevoerd, namelijk zowel op *gemeentelijk* als op *procesniveau*.⁷

Samenstelling van informanten naar functie. Over de vraag welke combinaties van informanten vollediger informatie opleveren dan andere, valt op basis van de literatuur weinig met zekerheid te zeggen. Wel is aannemelijk dat een spreiding over zoveel mogelijk verschillende informanten, bij voorbeeld naar positie of mate van geïnvolveerdheid, een beter resultaat oplevert. Wij zullen in dit verband nagaan of de aard van de uitgeoefende functies (generalistische versus specialistische) en de mate van directe betrokkenheid bij een beleidssector een rol spelen bij de vraag naar de volledigheid van de verkregen informatie.

Tot de generalistische posities in dit onderzoek worden gerekend de positie van burgemeester en wethouder, tot de specialistische posities die van directeur Gemeentewerken en hoofd Sociale Zaken. Tot de direct betrokken posities bij de drie beleidssectoren rekenen we de burgemeester, de wethouder met het betreffende beleidsonderdeel in zijn portefeuille en de directeur Gemeentewerken. Daarnaast beschouwen we het hoofd Sociale Zaken als direct betrokken bij de sector bejaardenhuisvesting. Tot de niet direct betrokkenen rekenen we de niet-

portefeuillehoudende ('overige') wethouders en (voor de sector zwemgelegenheid) het hoofd Sociale Zaken.

Ook de betekenis van de samenstelling van informanten naar functie wordt voor de drie beleidssectoren afzonderlijk onderzocht.

Om te beginnen zullen we paarsgewijs de *mate van overeenstemming* vaststellen tussen categorieën informanten die verschillende posities bekleden: in hoeverre noemen bekleders van twee verschillende posities dezelfde beleidsprocessen als wens? Een grote mate van overeenstemming wijst op de onderlinge inwisselbaarheid van categorieën informanten, een lage overeenstemming daarentegen juist op het aanvullend karakter van de door hen verschaft informatie. Voor het berekenen van de overeenstemming tussen categorieën informanten is gebruik gemaakt van Cohens kappa (zie voor overeenstemmingsmaten Popping 1983; Zegers 1989).

In de tweede plaats wordt gekeken naar het *rendement* van verschillende combinaties van informanten. Onder het rendement van een combinatie van informanten verstaan we het percentage van de in totaal opgespoorde beleidsprocessen dat door ten minste een van de informanten uit de combinatie als wens is genoemd. Voor een combinatie van twee informanten omvat dit de beleidsprocessen die beide informanten samen als wens hebben genoemd plus de beleidsprocessen die elk van de informanten alleen heeft genoemd. Het rendement geeft dus aan welk deel van alle beleidsprocessen door het ondervragen van een bepaalde combinatie van informanten is opgespoord. Om te beginnen worden *rendementsverschillen* tussen verschillende combinaties van eenzelfde aantal informanten bekeken. Daarnaast wordt nagegaan of het stapsgewijs vergroten van het aantal informanten ook leidt tot *rendementsstijging*.

Als uitgangspunt voor de berekening van de mate van overeenstemming tussen informanten en van het rendement van verschillende combinaties van informanten zijn steeds die beleidsprocessen genomen die in principe door alle betrokken functionarissen hadden kunnen worden genoemd.⁸

3. Aantal informanten: resultaten

Zoals reeds is gezegd, verwachten wij een positief verband te vinden tussen het aantal informanten en het relatieve aantal als wens genoemde beleidsprocessen. Zeer tot onze verrassing blijkt dit echter niet het geval te zijn. Noch de toetsing op gemeentelijk, noch die op procesniveau leveren steun voor onze veronderstelling: er blijkt in geen van de drie beleidssectoren een verband te bestaan tussen het aantal informanten en het relatieve aantal als wens genoemde beleidsprocessen (zie tabel 1). Zoals uit tabel 1B blijkt, is er ook niet sprake van een initiële toename in informatie, waarna bij een bepaald aantal informanten 'verzadiging' optreedt. Voorts zien we dat de verkregen informatie in geen enkel geval volledig is.

Tabel 1: Aantal informanten en mate van volledigheid van opsporing van gemeentelijke beleidsprocessen

	A		B		aantal informanten		
sector	r	N	2-3	4	5	6-8	
industrie	-.013	33	23 (57)	47 (17)	14 (7)	—	
zwembaden	-.012	44	92 (13)	68 (34)	85 (46)	67 (15)	
bej.huisv.	.102	33	54 (13)	86 (14)	63 (27)	67 (9)	

Toelichting: A. meting op gemeentelijk niveau: produkt-moment-correlatie tussen het aantal informanten in een beleidssector in een gemeente en het percentage door hen als wens genoemde beleidsprocessen; B. meting op procesniveau: percentage als wens genoemde beleidsprocessen naar aantal informanten (tussen haakjes het aantal beleidsprocessen waarover de percentages zijn berekend).

We hebben vervolgens nagegaan of een aantal factoren die samenhangen met het meer of minder als wens noemen van beleidsprocessen, het ontbreken van een verband kunnen verklaren. Onderzocht zijn kenmerken van de onderzochte beleidsprocessen, alleen en in combinatie (zie Deliëns en Van Goor 1984), het aantal beleidsprocessen in een bepaalde sector in een gemeente (vergelijk Bradburn e.a. 1987: 158 en 160). Voorts is de betekenis onderzocht van een aantal contextuele kenmerken, zoals omvang en groei van de gemeente, ligging in herstructurerings- of stimuleringsgebied en godsdienstige samenstelling van de bevolking (zie Van Goor 1988: 165-170). Opvallend genoeg leiden al deze controles niet tot een wijziging van de oorspronkelijke uitkomst: er is geen verband tussen het aantal informanten en de mate van volledigheid in het antwoordgedrag.

4. Combinatie van informanten naar functie: resultaten

Het feit dat het aantal informanten niet van invloed is op de volledigheid van de verkregen gegevens, roept ten minste twee vragen op. Betekent in de eerste plaats het ontbreken van een verband dat de antwoorden van de verschillende categorieën informanten onderling sterk overlappen? Is, anders gezegd, hun overeenstemming in antwoorden zo groot dat zij onderling inwisselbaar zijn, bij voorbeeld omdat zij onder invloed van gedeelde opvattingen en waarden dezelfde gegevens aan de onderzoeker verstrekken? Dit zou in overeenstemming zijn met het feit dat de verschillende categorieën informanten in dit onderzoek niet systematisch verschillen in de mate van retrospectieve vertekening in de door hen verstrekte informatie (Kuiper en Van Goor 1990). In hoeverre is in de tweede plaats de samenstelling van de onderzochte informanten naar sociale positie (hier: de functie in de gemeente) van invloed op het ontbreken van een verband tussen aantal informanten en volledigheid van de verkregen gegevens?

Sociale positie is immers van belang voor het antwoordgedrag van informanten (Houston en Sudman 1975; Kuiper en Van Goor 1990). Beide vragen komen nu aan de orde.

Om te beginnen gaan we in op de vraag naar de mate van overeenstemming in het antwoordgedrag van de verschillende *categorieën* informanten. Per sector is paarsgewijs de overeenstemming vastgesteld tussen de bekleders van de verschillende gemeentelijke topposities, bij voorbeeld tussen burgemeesters en portefeuillehoudende wethouders of tussen directeurs Gemeentewerken en hoofden Sociale Zaken. We meten geen overeenstemming tussen *individuele* informanten, de ondervraagde *personen* wisselen immers van gemeente tot gemeente, maar we stellen de *gemiddelde* overeenstemming tussen twee categorieën informanten vast.⁹

Het blijkt dat in alle drie beleidssectoren de mate van overeenstemming bij geen van de geanalyseerde informantenparen een substantieel niveau haalt: de hoogste waarde van Cohens kappa in de sectoren industrieterreinen, zwembaden en bejaardenhuisvesting is respectievelijk .30, .52 en .41.¹⁰ Om van (nagenoeg volledige) overeenstemming te kunnen spreken wordt in de literatuur als vuistregel gehanteerd dat kappa ten minste .80 dient te zijn (Popping 1983: 27). We kunnen dus constateren dat de bekleders van de verschillende gemeentelijke topposities als informant onderling niet inwisselbaar zijn, maar elkaar eerder aanvullen.

Het opvallende gebrek aan overeenstemming tussen de verschillende categorieën informanten betekent dat onze tweede vraag, over het rendement van verschillende combinaties van informanten naar positie, des te interessanter wordt. Twee aspecten komen aan de orde. Om te beginnen onderzoeken we verschillen in rendement tussen diverse combinaties van informanten. Daarna gaan we in op de vraag in hoeverre toevoeging van nieuwe informanten aan een combinatie leidt tot rendementsstijging.

Voor het bepalen van verschillen in rendement hebben we voor alle mogelijke combinaties van twee, drie en vier informanten (elk met een andere functie) het percentage beleidsprocessen berekend dat door ten minste één van hen als wens is genoemd. Al deze gegevens zijn in bijlage A opgenomen. Tabel 2 bevat een samenvatting van de belangrijkste uitkomsten. Voor de volledigheid hebben we in tabel 2 ook gegevens opgenomen over het rendement van individuele informanten (naar positie)¹¹ en van de (enig mogelijke) combinatie van vier, respectievelijk vijf informanten (sector industrieterreinen, respectievelijk sectoren zwembaden en bejaardenhuisvesting).

Om te beginnen kunnen we constateren dat er een duidelijke spreiding in het rendement optreedt: er zijn bij elk door ons onderzochte aantal informanten steeds flinke verschillen tussen de combinaties met het laagste en het hoogste rendement. De samenstelling van een combinatie van informanten naar functie heeft dus duidelijk gevolgen voor het rendement.

Tabel 2: Het gemiddelde, het laagste en het hoogste rendement van verschillende combinaties van informanten naar functie

Aantal infor- manten	INDUSTRIE				ZWEMBADEN				BEJ. HUISV.			
	gem.	min.	max.	functies max.	gem.	min.	max.	functies max.	gem.	min.	max.	functies max.
één	14	11	16	B	46	30	52 52	B Wp	30	20	38 38	B Wp
twee	22	19	27	B-D	63	56	68 67	B-D B-Wo	46	35	58	B-Wp
drie	30	25	33* 33*	B-Wp-Wo Wp-Wo-D	71	61	78 78	B-Wo-D B-Wo-H	55	43	63 62 62	B-Wo-H B-Wp-D B-Wp-H
vier	38*	–	–	B-Wp-Wo-D	75	65	84	B-Wo-D-H	61	50	69	B-Wp-Wo-D
vijf	–	–	–	–	75	–	–	B-Wp-Wo-D-H	69	–	–	B-Wp-Wo-D-H

Toelichting: Functies: B = burgemeester, Wp = portefeuillehoudende wethouder, Wo = overige wethouder, D = directeur Gemeentewerken, H = hoofd Sociale Zaken.

Per beleidssector wordt steeds voor één tot vijf informanten het gemiddelde percentage als wens genoemde beleidsprocessen vermeld (het gemiddelde rendement: gem.), het rendement van de combinatie met het laagste rendement (min.) en het rendement van de combinatie(s) met het hoogste rendement (max.) en tevens de samenstelling van deze laatste combinatie(s) (functies max.). Bij één informant gaat het daarbij uiteraard om het rendement van de verschillende categorieën positiebekleders afzonderlijk. Het maximumaantal verschillende positiebekleders dat als informant optreedt, is bij industrieterreinen vier en bij zwembaden en bejaardenhuisvesting vijf; in deze gevallen is dus slechts één combinatie mogelijk.

* Voor beide combinaties van drie informanten in de sector industrieterreinen geldt dat het aantal beleidsprocessen slechts 9 is; voor de combinatie van vier informanten in deze sector is het aantal beleidsprocessen slechts 8.

Wat kunnen we vervolgens zeggen over de functies die bij de keuze van een combinatie van informanten van belang zijn? Uit bijlage A, deeltabel A, blijkt dat bij twee informanten een combinatie met de burgemeester altijd de beste is; de tweede functionaris is afwisselend een wethouder of een ambtenaar. Opvallend laag scoort de combinatie van twee specialisten: deze combinatie levert in de twee onderzochte sectoren steeds het laagste rendement op. Bij de combinaties van drie zijn het ook weer combinaties met een burgemeester die het hoogste rendement halen. De twee andere functies in deze combinaties met de burgemeester zijn steeds wisselend: twee wethouders (industrie), of een wethouder en een ambtenaar (zwembaden en bejaardenhuisvesting). Het valt op dat naast de burgemeester ook de 'overige' wethouder (niet-portefeuillehouder) veelvuldig optreedt in de beste combinatie van drie. We zien daarnaast dat het in de sectoren zwembaden en bejaardenhuisvesting voor het rendement niet uitmaakt of aan een combinatie van burgemeester en wethouder de directeur Gemeentewerken of het hoofd Sociale Zaken als derde informant wordt toegevoegd. Bij combinaties van vier zijn het eveneens combinaties met de burgemeester die het hoogste rendement opleveren. Daarnaast is opnieuw de 'overige' wethouder en voorts ook de directeur Gemeentewerken steeds in de beste combinatie te vinden.¹²

Het is duidelijk dat om een zo optimaal mogelijk rendement te behalen men een combinatie dient te kiezen waarin de burgemeester is vertegenwoordigd. Geen enkele andere combinatie haalt een hoger rendement. Daarnaast is het duidelijk dat combinaties waarin de functies gespreid zijn over generalisten en specialisten én over meer en minder bij de sector betrokken functionarissen een iets beter rendement te zien geven. Welke functionarissen men naast de burgemeester nu precies neemt (welke wethouder en welke hoofdamttenaar), lijkt er daarbij niet zoveel toe te doen.

Na de verschillen in rendement tussen de diverse combinaties van informanten komt nu de vraag naar de rendementsstijging aan de orde. Wat gebeurt er als we het aantal informanten steeds met één uitbreiden? Uit tabel 3 blijkt dat bij elke door ons onderzochte stapsgewijze uitbreiding van het aantal informanten het

Tabel 3: Gemiddelde rendementsstijging (in percentages) bij stapsgewijze toename van het aantal informanten (tussen haakjes het aantal beleidsprocessen op basis waarvan de percentages zijn berekend)

informant	industrie	sector zwembaden	bej.huisv.
tweede	64 (244)	37 (733)	57 (406)
derde	22 (94)	13 (594)	22 (313)
vierde	9 (8)	9 (241)	13 (115)
vijfde	—	4 (40)	10 (16)

Toelichting: Zie noot 13.

rendement *gemiddeld* steeds toeneemt.¹³ Ook bij de laatste door ons toegevoegde informant (de vierde bij industrie, de vijfde bij zwembaden en bejaardenhuisvesting) neemt gemiddeld het rendement nog steeds toe. Wel zien we dat het extra rendement van elke volgende informant snel afneemt.

Tot zover hebben we gesproken over de gemiddelde stijging van het rendement, we hebben geen rekening gehouden met verschillen in rendement tussen combinaties van informanten. Om de betekenis hiervan te kunnen beoordelen, richten we om te beginnen onze aandacht op de vraag in hoeverre de *beste* combinatie van een bepaald aantal informanten een beter resultaat oplevert dan het *gemiddelde* van de combinaties van een groter aantal informanten (zie tabel 2).

De sector industrie stelt ons bij de beantwoording van deze vraag voor enige interpretatieproblemen. Nemen we alle gegevens in ogenschouw, dan zien we dat elke stapsgewijze uitbreiding van het aantal informanten tot een hoger rendement leidt. De resultaten voor twee combinaties van drie en die van vier informanten zijn echter op zeer kleine aantallen gebaseerd. Laten we deze buiten beschouwing, dan blijkt dat de beste combinatie van twee informanten (B-D) een even hoog of zelfs hoger rendement oplevert dan de twee resterende combinaties van drie informanten: B-Wp-D en B-Wo-D (bijlage A). De toevoeging van een wethouder aan de combinatie van burgemeester en directeur Gemeentewerken leidt niet meer tot een stijging van het rendement. In de sectoren zwembaden en bejaardenhuisvesting zien we vervolgens dat de beste combinaties van drie (zwembaden) of vier (beide sectoren) in feite reeds een rendement leveren dat ligt boven het gemiddeld rendement van grotere combinaties. Zo ligt in de sector zwembaden het rendement van de beste combinatie van drie (78%) al boven het gemiddelde rendement van de combinaties van vier en vijf (beide 75%). In de sector bejaardenhuisvesting ligt het rendement van de beste combinatie van vier even hoog als dat van de combinatie van vijf (69%). Toevoeging van nog een of meer informanten leidt hier gemiddeld gesproken niet meer tot een beter resultaat.

Een beperking van de voorgaande analyse is dat de berekeningen van het rendement steeds op wisselende verzamelingen beleidsprocessen zijn gebaseerd. Aangezien de kenmerken van de beleidsprocessen van invloed zijn op het noemen ervan door de informanten (Deliens en Van Goor 1984), zouden verschillen in samenstelling van de beleidsprocessen naar deze kenmerken de vergelijkbaarheid van de rendementsgegevens kunnen verstoren. Vandaar dat we de analyse nog eens hebben herhaald, maar nu steeds voor dezelfde verzamelingen beleidsprocessen.¹⁴ De uitkomsten bevestigen het al eerder verkregen beeld (cijfers niet weergegeven). In de sector industrieterreinen is een combinatie van twee informanten meestal en een combinatie van drie altijd uitputtend: toevoeging van een informant aan de beste combinaties levert slechts in één uit negen situaties nog extra rendement op. In de sectoren zwembaden en bejaardenhuis-

vesting levert de toevoeging van een informant aan een combinatie van drie vaak nog wel extra rendement op, de toevoeging van een extra informant aan een combinatie van vier daarentegen niet meer. Ook het beeld van de samenstelling van de combinaties van informanten naar functie blijft ongewijzigd.

De verschillen in rendement tussen de diverse mogelijke combinaties van informanten verklaren ook waarom een groter aantal informanten op zichzelf niet leidt tot het vollediger noemen van alle beleidsprocessen als wens (paragraaf 3). De samenstelling van de informanten naar functie blijkt dit verband te door kruisen. Een klein aantal informanten, mits daaronder de burgemeester, een wethouder en een hoofdambtenaar zijn, hetgeen in feite in de onderzochte gemeenten ook bijna altijd het geval is, levert gewoonlijk reeds een betrekkelijk hoog rendement op. De toevoeging van een of meer informanten levert dan nog maar weinig of zelfs in het geheel geen nieuwe informatie meer op. Er wordt dus reeds bij een beperkt aantal informanten, mits goed gekozen, een 'verzadigingspunt' bereikt. De met deze 'optimale' combinatie verkregen informatie is echter in geen enkel geval volledig (tabel 2 en bijlage A).

Tot slot kunnen we concluderen dat een beperkte mate van overeenstemming tussen categorieën informanten enerzijds én stabiliteit in de resultaten verkregen door het interviewen van een beperkt aantal informanten anderzijds elkaar niet blijken uit te sluiten.

5. Samenvatting en discussie

In dit onderzoek hebben we nagegaan of het aantal en het type informanten van invloed zijn op de volledigheid van de door hen verschaft informatie. Meer specifiek hebben wij ons de vraag gesteld in hoeverre het aantal gemeentelijke topfunctionarissen dat als informant optreedt en hun samenstelling (naar functie) van invloed zijn op de volledigheid van opsporing van beleidsprocessen die zich in de gemeenten hebben afgespeeld.

Uit ons onderzoek blijkt ten eerste dat in middelgrote Nederlandse gemeenten tussen de onderzochte categorieën gemeentelijke topfunctionarissen slechts geringe overeenstemming bestaat in de beleidswensen die zij noemen. Evenals andere onderzoekers (zie inleiding) constateren wij dat informanten die verschillende posities bekleden veelal niet onderling inwisselbaar zijn, maar elkaar eerder aanvullen. Dit betekent dat in onderzoek naar collectiviteiten gewoonlijk niet kan worden volstaan met het ondervragen van één informant, maar dat een combinatie van informanten betere resultaten oplevert.

Ten tweede kunnen we concluderen dat de samenstelling van de informanten naar functie duidelijk effect heeft op de volledigheid van de verkregen informatie. Voor het behalen van een zo hoog mogelijk rendement dient in ieder geval de centrale, leidinggevende of coördinerende functionaris geïnterviewd te

worden. In ons onderzoek is dat de burgemeester, die zowel intern als extern de centrale coördinerende positie in het gemeentelijk beleid inneemt, een positie waaraan tevens de meeste invloed is verbonden (Van Goor 1988). De beste keuze is vervolgens een combinatie van informanten waarbij de informanten zowel zijn gespreid over generalistische en specialistische functies als naar mate van betrokkenheid bij de onderzochte activiteiten. In ons geval is dat een combinatie waarin naast de burgemeester ten minste een wethouder en een hoofdbambtenaar zijn vertegenwoordigd. Ons onderzoek onderstreept aldus opnieuw de grote betekenis van de factoren positie en betrokkenheid bij de selectie van informanten (Houston en Sudman 1975; Freeman e.a. 1987).

Tot slot constateren wij dat een groter aantal informanten niet vanzelfsprekend betekent dat de verkregen informatie ook vollediger is. Veelal kan, mits zorgvuldig gekozen, met een betrekkelijk klein aantal – drie of vier – informanten worden volstaan. Uitbreiding van het aantal informanten levert daarna meestal weinig of geen nieuwe informatie meer op. Wel wijzen wij er met nadruk op dat dit niet betekent dat de verkregen informatie ook volledig is. Beter kan men stellen dat deze informatiebron na het interviewen van een zorgvuldig samengestelde (kleine) combinatie van informanten in feite is uitgeput. Uit ons onderzoek blijkt immers juist ook dat de combinaties die het hoogste rendement opleveren, in geen enkel geval ook maar bij benadering tot een volledige opsporing van gemeentelijke beleidsprocessen leiden. Het gebruik van informanten alleen levert aldus zelfs in de meest gunstige situatie nog steeds onvolledige informatie op. Dit onderstreept nogmaals de noodzaak om tegelijkertijd van andere waarnemingstechnieken gebruik te maken, zoals documentenstudie, waardoor de materiaalverzameling minder gevoelig wordt voor de beperkingen van de afzonderlijke waarnemingstechnieken (zie ook Phillips 1981 en in meer algemene zin Webb e.a. 1966).

Noten

1. Het aantal informanten dat in deze studies wordt genoemd, loopt overigens sterk uiteen. Achtereenvolgens noemen de auteurs de volgende aantallen informanten: 3, 14, 5, 4 tot 30 en 10.

2. In totaal zijn 236 gemeentelijke topfunctionarissen geïnterviewd, burgemeesters, wethouders en ambtenaren (directeur Gemeentewerken, hoofd Sociale Zaken en voorts een klein aantal gemeentesecretarissen, hoofden/ambtenaren Sportzaken en 'overige' ambtenaren). In de analyse die betrekking heeft op het aantal informanten (paragraaf 3), zijn al deze functionarissen opgenomen. In de analyse die betrekking heeft op de samenstelling van de informanten (paragraaf 4), zijn de gemeentesecretarissen, hoofden/ambtenaren Sportzaken en de 'overige' ambtenaren wegens hun kleine aantal buiten beschouwing gelaten.

3. Aanvankelijk is de gemeentelijke topfunctionarissen gevraagd naar hun problemen en wensen ten aanzien van het gemeentelijke beleid in de afgelopen vijf jaar. Aangezien het

veldwerk veel tijd in beslag nam (de eerste interviews werden in 1974, de laatste in 1976 afgenomen), is later gevraagd naar problemen en wensen vanaf 1968.

4. Niet alleen de 'eigen beleidswensen' van de informanten zijn door ons gecodeerd, maar ook de 'beleidswensen van anderen' die door hen werden genoemd. Deze 'beleidswensen van anderen', waartegenover de betrokken informanten een neutrale danwel afwijzende houding aannamen, vormen twaalf procent van de in totaal 808 genoemde beleidswensen.

5. De beleidswensen zijn vergeleken met alle opgespoorde beleidsprocessen uit de periode 1968-1974.

6. In de sector industrieterreinen wordt slechts 27% van alle opgespoorde beleidsprocessen door een of meer informanten als beleidswens genoemd, in de sectoren zwembaden en bejaardenhuisvesting is dat 78 respectievelijk 67% (Deliens en Van Goor 1984: 397-399).

7. In het eerste geval is de *gemeente eenheid* van analyse. In de analyse worden (1) het *aantal informanten* in een bepaalde beleidssector in een gemeente en (2) het *percentage beleidsprocessen* dat deze informanten in totaal hebben genoemd met elkaar gecorreleerd. De tweede toetsing is op *procesniveau* uitgevoerd. Voor alle gemeenten met hetzelfde aantal informanten in een beleidssector is vastgesteld welk percentage van alle beleidsprocessen in deze sector in de betreffende gemeenten ten minste eenmaal als wens is genoemd.

De verdeling van gemeenten en beleidsprocessen over de categorieën informanten is in de onderstaande tabel weergegeven. In de analyse zijn alleen gemeenten opgenomen waarin in de betreffende beleidssector ten minste een beleidsproces voorkomt, dit zijn er 33 (industrie en bejaardenhuisvesting), respectievelijk 44 (zwembaden). Zoals uit de tabel blijkt, is de verdeling van gemeenten en beleidsprocessen over de informantencategorieën in het bijzonder in de sector industrie erg scheef.

Tabel: Indeling van de gemeenten naar het aantal informanten per beleidssector

sector	aantal informanten							N gemeenten
	2	3	4	5	6	7	8	
industrie	2 (7)	22 (50)	6 (17)	3 (7)	—	—	—	33 (81)
zwembaden	1 (2)	5 (11)	15 (34)	19 (46)	2 (7)	—	2 (8)	44 (108)
bej.huisv.	—	6 (13)	7 (14)	16 (27)	2 (5)	1 (3)	1 (1)	33 (63)

Toelichting: Tussen haakjes is het aantal beleidsprocessen vermeld.

8. Dit betekent dat in de verschillende deelanalyses alleen beleidsprocessen zijn opgenomen die spelen gedurende de diensttijd van alle betrokken informanten. Voor deze aanpak is gekozen, omdat informanten veel minder of geen beleidsprocessen als wens noemen uit de periode voordat ze in functie treden en in het geheel geen beleidsprocessen noemen uit de periode nadat ze uit hun functie zijn vertrokken (Kuiper en Van Goor 1990: 35). Voorts zijn alleen informanten in de analyse betrokken aan wie de betreffende beleidssector is gevraagd.

9. Van Cohens kappa bestaan verschillende varianten. Door ons is gebruik gemaakt van de maat die Fleiss (1971) heeft ontwikkeld (zie over deze maat ook Popping 1983: 54-56).

10. De mate van overeenstemming is alleen berekend voor die informant paren waarvoor ten minste 25 waarnemingen (dat wil zeggen te noemen beleidsprocessen) beschikbaar waren. Het aantal geanalyseerde functieparen voor de sectoren industrieterreinen, zwembaden en bejaardenhuisvesting is achtereenvolgens 5, 10 en 9. Welke functieparen

dit zijn, kan men aflezen uit bijlage A, deeltabel A.

11. Onder het 'rendement' van een individuele informant verstaan we het relatieve aantal door hem als wens genoemde beleidsprocessen, uitgedrukt in een percentage van alle mogelijk door hem te noemen beleidsprocessen (zie verder Kuiper en Van Goor 1990).

12. Controle van deze resultaten (waar mogelijk) voor kenmerken van de beleidsprocessen en voor gemeentekennmerken (omvang en portefeuilleverdeling) leidt niet tot andere uitkomsten.

13. Voor de berekening van de gemiddelde rendementsstijging is eerst het aantal beleidsprocessen vastgesteld waarover het rendement van een combinatie van een bepaald aantal informanten kon worden berekend. Vervolgens is het gemiddelde rendement van alle mogelijke combinaties van dat aantal (in samenstelling naar functie) én van alle mogelijke combinaties met één informant minder berekend. Op deze wijze is de berekening van de gemiddelde rendementsstijging steeds gebaseerd op dezelfde beleidsprocessen en kan zo zuiver mogelijk worden vastgesteld wat één informant extra gemiddeld nog aan het rendement toevoegt.

Deze berekeningswijze wijkt af van de berekeningswijze in tabel 2 en bijlage A, waarin bij de berekening van het rendement is uitgegaan van het maximale aantal beleidsprocessen voor elke combinatie van informanten afzonderlijk. Verschillen in uitkomsten zijn te wijten aan deze verschillen in berekeningswijze.

In tabel 3 is tussen haakjes steeds de som van de aantallen beleidsprocessen over alle deelanalyses waarop de berekening van de gemiddelde rendementsstijging is gebaseerd, vermeld. Door dubbelstellingen is het aantal vermelde beleidsprocessen veel groter dan het feitelijke aantal beleidsprocessen in de gemeenten.

14. Bij de berekeningen is een soortgelijke procedure als bij de berekening van de gemiddelde rendementsstijging toegepast (zie noot 13). Alleen is nu uitgegaan van het aantal beleidsprocessen dat één specifieke combinatie van informanten (naar functie) in totaal kon noemen. Aan de hand van deze processen is het rendement van die combinatie en van alle mogelijke combinaties met een *kleiner* aantal informanten berekend. Ook nu weer vergelijken we de beste combinaties van een geringer aantal informanten met het rendement van de combinaties van een groter aantal informanten.

Geraadpleegde literatuur

- Ballweg, J.A. (1969), Husband-wife response similarities on evaluative and non-evaluative survey questions. *Public Opinion Quarterly* 33, 249-254.
- Bokemeier, J., en P. Monroe (1983), Continued reliance on one respondent in family decisionmaking studies: A content analysis. *Journal of Marriage and the Family* 45, 645-652.
- Booth, D.A., en C.R. Adrian (1961), Simplifying the discovery of elites. *American Behavioral Scientist* 5, 14-16.
- Bradburn, N.M., L.J. Rips en S.K. Shevell (1987), Answering autobiographical questions: The impact of memory and inference on surveys. *Science* 236 (10 april), 157-161.
- Campbell, D.T. (1954/55), The informant in quantitative research. *American Journal of Sociology* 60, 339-342.
- Deliens, L., en H. van Goor (1984), Retrospectieve vertekeningen in interviews: Een empirisch onderzoek naar het gebruik van interviews bij het opsporen van beleidsprocessen uit het recente verleden. *Sociologische Gids* 31, 390-411.
- Fleiss, J.L. (1971), Measuring nominal scale agreement among many raters. *Psychological*

Bulletin 76, 378-382.

- Freeman, L.C., A.K. Romney en S.C. Freeman (1987), Cognitive structure and informant accuracy. *American Anthropologist* 89, 310-325.
- Goor, H. van (1988), *Democratie of bureaucratie? Een empirische studie naar verschillen in invloed tussen politieke en ambtelijke topposities in Nederlandse gemeenten*. Assen en Maastricht.
- Goor, H. van, en N.Y. Kuiper (1989), Vooronderstellingen in het onderzoek naar retrospectieve vertekeningen in interviews. *Sociologische Gids* 36, 118-130.
- Houston, M.J., en S. Sudman (1975), A methodological assessment of the use of key informants. *Social Science Research* 4, 151-164.
- John, G., en T. Reve (1982), The reliability and validity of key informant data from dyadic relationships in marketing channels. *Journal of Marketing Research* 19, 517-524.
- Kuiper, N.Y., en H. van Goor (1990), Sociale positie als criterium voor de selectie van sleutelinformanten. *Sociologische Gids* 37, 25-45.
- March, J.G., en H.A. Simon (1958), *Organizations*. New York.
- Phillips, L.W. (1981), Assessing measurement error in key informant reports: A methodological note on organizational analysis in marketing. *Journal of Marketing Research* 18, 395-415.
- Popping, R. (1983), *Overeenstemmingsmaten voor nominale data*. Groningen (proefschrift).
- Romney, A.K., S.C. Weller en W.H. Batchelder (1986), Culture as consensus: A theory of culture and informant accuracy. *American Anthropologist* 88, 313-338.
- Seidler, J. (1974), On using informants: A technique for collecting quantitative data and controlling measurement error in organization analysis. *American Sociological Review* 39, 816-831.
- Simon, H.A. (1957), *Administrative Behavior: A Study of Decision-Making Processes in Administrative Organization*. Second Edition. New York en Londen.
- Webb, E.J., D.T. Campbell, R.D. Schwartz en L. Sechrest (1966), *Unobtrusive Measures: Nonreactive Research in the Social Sciences*. Chicago.
- White, L.K., en D.B. Brinkerhoff (1978), Measuring dyadic properties: An exploratory analysis. *International Journal of Sociology of the Family* 8, 219-229.
- Zegers, F.E. (1989), Het meten van overeenstemming. *Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie* 44, 145-156.

Bijlage A

Tabel 4: Rendement van combinaties van twee, drie en vier informanten met verschillende posities

A: twee informanten

sector	2 generalisten			1 generalist en 1 specialist						2 specialisten D-H
	B-Wp	B-Wo	Wp-Wo	B-D	Wp-D	B-H	Wp-H	Wo-D	Wo-H	
ind.	21 (56)	19 (26)	20 (10)	27 (70)	21 (57)	–	–	24 (25)	–	–
zwemb.	65 (100)	67 (76)	61 (61)	68 (72)	61 (69)	63 (89)	62 (85)	65 (54)	64 (64)	56 (63)
bej.hv.	58 (55)	54 (41)	39 (23)	48 (40)	47 (34)	46 (56)	45 (53)	38 (32)	49 (35)	35 (37)

B: drie informanten

sector	3 generalisten	2 generalisten en 1 specialist						1 generalist en 2 specialisten		
	B-Wp-Wo	B-Wp-D	B-Wp-H	B-Wo-D	B-Wo-H	Wp-Wo-D	Wp-Wo-H	B-D-H	Wp-D-H	Wo-D-H
ind.	33 (9)	27 (52)	–	25 (24)	–	33 (9)	–	–	–	–
zwemb.	69 (61)	72 (68)	72 (83)	78 (54)	78 (64)	61 (44)	69 (54)	73 (62)	68 (59)	71 (54)
bej.hv.	57 (23)	62 (34)	62 (53)	59 (32)	63 (35)	50 (16)	43 (21)	51 (37)	47 (34)	54 (28)

C: vier informanten

sector	3 generalisten en 1 specialist			2 generalisten en 2 specialisten		
	B-Wp-Wo-D	B-Wp-Wo-H		B-Wp-D-H	B-Wo-D-H	Wp-Wo-D-H
zwemb.	73 (44)	76 (54)		78 (58)	84 (45)	65 (40)
bej.hv.	69 (16)	62 (21)		62 (34)	64 (28)	50 (16)

Toelichting: Het rendement is het percentage van de in totaal opgespoorde beleidsprocessen dat als wens is genoemd; tussen haakjes is het aantal beleidsprocessen vermeld waarover de percentages zijn berekend. Functies: B = burgemeester, Wp = portefeuillehoudende wethouder, Wo = overige wethouder, D = directeur Gemeentewerken, H = hoofd Sociale Zaken. Naast het onderscheid generalist-specialist verdelen we de positiebekleders ook in meer en minder direct bij een sector betrokkenen. Minder direct betrokkenen: Wo bij alle sectoren; H bij de sector zwembaden. Alle andere functiona-